

DİNİN BİREYSELLEŞMESİ ÜZERİNE NİCELİKSEL BİR ARAŞTIRMA

 Ekber Şah AHMEDİ^a

 Büşra KILIÇ AHMEDİ^b

Öz

Sekülerleşme teorileri modernleşme sürecinde dinsel olanın yeknesak biçimde zayıflayacağını belirterek modernleşme ve din arasında ters orantılı bir ilişkinin olduğunu ileri sürmektedir. Bu sebeple literatürde modernleşme ve din ilişkisinin mahiyeti hararetli tartışmalara neden olmuş ve modern toplumlarda dini değişimi açıklamak üzere varoluşsal güvenlik teorisi gibi sekülerleşme paradigmasının yeni versiyonlarının yanı sıra dini pazar kuramı gibi farklı modeller geliştirilmiştir. Bu bağlamda sosyal bilim araştırmalarında dini bireyselleşme teorisi de alternatif bir çerçeve olarak ortaya atılmıştır. Bu kuram özellikle Batı Avrupa gibi toplumlarda kurumsal din ve dini otoritelerden bağımsızlaşan ve aracısız deneyimlenen dindarlık formlarının betimlenmesini hedeflemektedir. Yani kuram modernleşme süreciyle insanın geleneğin ve kurumsal yapıların etkisinden sıyrılarak adeta kendi kaderini çizen bir varlık olarak aracısız dinsel yaşama yöneleceğine işaret etmektedir. Böylelikle dini bireyselleşme kuramı eski paradigmadan farklı olarak modern toplumlarda dini olanın etkinliğini tamamen yitirmesinden ziyade özelleşeceğini varsaymaktadır. Nicel desende tasarlanan ve Bursa'da ikamet eden 18 yaş üstü 403 katılımcı ile gerçekleştirilen mevcut araştırma dini bireyselleşme eğilimini ölçmeyi amaçlamaktadır. Elde edilen bulgulara göre, siyasi görüş/ideoloji/dünya görüşü, eğitim düzeyi, dini bilginin kaynağı ve dini grup üyeliği gibi faktörler dinsel bireyselleşmeyi etkilemektedir. Bir başka ifade ile araştırma, komünist, solcu ve Atatürkçü olarak nitelendirilen siyasi görüş ile eğitim düzeyinin, geleneksel dini otoritelerden bağımsız bir dini hayata eğilimi artırdığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, Modernleşme, Dini Değişim, Dini Bireyselleşme.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, ekber.ahmedi@btu.edu.tr

^b Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, ahmedibusra@gmail.com

A QUANTITATIVE RESEARCH ON THE INDIVIDUALIZATION OF RELIGION

Abstract

Secularization theories argue that there is an inverse relationship between modernization and religion by stating that the religiosity will uniformly weaken in the process of modernization. For this reason, the nature of the relationship between modernization and religion has been hotly debated in the literature, and new versions of the secularization paradigm such as existential security theory as well as different models such as religious market theory have been developed to explain religious change in modern societies. In this context, the theory of religious individualization has also been put forward as an alternative framework in social science research. This theory aims to describe the forms of religiosity that have become independent from institutional religion and religious authorities and experienced as unmediated, especially in societies such as Western Europe. In other words, the theory points out that with the process of modernization, human beings will be freed from the influence of tradition and institutional structures and will turn towards unmediated religious life as a self-determining being. Thus, unlike the old paradigm, the theory of religious individualization assumes that in modern societies, the religious will be privatized rather than losing its effectiveness completely. The current study, which was designed in quantitative format and conducted with 403 participants over the age of 18 residing in Bursa, aims to measure the tendency towards religious individualization. According to the findings, factors such as political opinion/ideology/worldview, educational level, source of religious knowledge and religious group membership affect religious individualization. In other words, the research shows that political views characterized as communist, leftist and Kemalist and educational level increase the tendency towards a religious life independent from traditional religious authorities.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Keywords: Sociology of Religion, Modernization, Religious Change, Religious Individualization.

Giriş

Sözlükte “kendine özgü nitelikleri yitirmeden bölünemeyen tek varlık” (TDK, 1998, s. 308) şeklinde tanımlanan bireyin karşılığı olarak Batı dillerinde Latince kökenli *individual* kavramı kullanılmaktadır. Alanyazında literal olarak *bölünemeyen* şeklinde tercüme edilen *individual* 17. yüzyıla kadar fizikte bölünemeyen en küçük madde manasında atom kavramı yerine kullanılmıştır. 18. yüzyıldan itibaren *individual*'ın sosyal bilimlerde

kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Williams, 1985, ss. 161-165). Doğal olarak sosyal bilimin alt disiplinlerinde bireye yüklenen anlamın farklılık gösterdiği söylenebilir. Ancak fen bilimlerinde tıpkı atomun maddeyi oluşturduğu gibi sosyal bilimlerde de bireyin toplumu oluşturduğu düşünülmektedir (Lindsay, 1935, s. 677). Dolayısıyla sosyal bilimsel düzlemde fen bilimlerindeki atoma karşılık olarak bireyin toplumun en küçük birimi olduğunun genel bir kanı olduğu ileri sürülebilir. Buradan hareketle birey “insan topluluklarını oluşturan, insanların benzer yanlarını kendinde taşımakla birlikte, kendine özgü ayırıcı özellikleri de bulunan fert” (TDK, 1998, s. 308) şeklinde tanımlanabilir. Ancak sosyal bilimlerde bireyin toplumla münasebeti konusunda bir uzlaşıdan söz etmek mümkün değildir. Örneğin sosyolojik düşüncede bu dikotomide bireye metodolojik olarak öncelik veren Weberyen perspektifin yanı sıra, sosyolojist olarak ifade edilen topluma öncelik veren Durkheimci paradigmadan da bahsedilebilir. Bireyi toplum karşısında önceleyen paradigma bireycilik düşüncesinde çerçevesini bulmuştur.

Felsefi bir öğretisi olarak bireycilik, toplum ve toplumsal kurumlar, bilhassa siyaset, ekonomi ve din karşısında bireyin önceliğini ve üstünlüğünü savunmaktadır. Bu da toplumsal kurumların bireyin önceliği esas alınarak bir bütün olarak onun istek ve taleplerine göre şekillendirilmesi anlamına gelir. Bireyciliğin insanın yüceliği, özerklik, mahremiyet, kendini geliştirme gibi düşünceler üzerine inşa edildiğini belirten Lukes onu politika, ekonomi, din, ahlak, epistemoloji ve metodoloji gibi temalar çerçevesinde incelemektedir. Yani Lukes politik, ekonomik, dini, etik, epistemolojik ve metodolojik bireycilik türlerine işaret etmektedir (Lukes, 1973, ss. 79-124).

Bireyciliğe evriliş süreci olarak tanımlanabilen bireyselleşme ise sosyolojik bir kuram olarak geleneğin birey üzerinde etkisini yitirmesi ve bireysel tercihin ön plana çıkarak bireylerin adeta kendi yaşamlarının yazarları haline gelme vetiresine ışık tutmaktadır (Turner, 2006, s. 284). Dini bireycilik de birey ile Tanrı arasında aracısız olarak yaşanan tinsel bir deneyime işaret etmektedir. Lukes’e göre “dini bireycilik, inançlı bireyin araçlara ihtiyaç duymadığı, spiritüel yazgısının birincil sorumluluğunun kendisinde olduğu, Tanrısıyla kendi tercih ettiği yoldan ve kendi çabalarıyla ilişki kurma hak ve görevinin olduğuna dair bir görüşür” (Lukes, 1973, s. 94). Dini bireyselleşme ise modernleşme sürecinde kurumsal dinin zayıflaması ile bireysel dindarlıkların yükseleceğini iddia eden sosyolojik bir kuramdır. Buna göre modernleşme mutlak anlamda sekülerleştirici bir etkiye sahip olmayıp dinin yaşanma biçiminin dönüşümüne yol açabilmektedir. Yani modern birey dindarlığı geleneksel dini otoritelerden

bağımsız bir şekilde yaşamaktadır. Dolayısıyla dini bireyselleşme kuramcılarına göre salt dini çöküşten ziyade, dini yaşayış biçiminde değişim ve dönüşümden söz etmek daha isabetli olur. Batı'da din, modernleşme ve sekülerleşme tartışmaları bağlamında gündeme gelen dini bireyselleşmenin günümüz modern bireyin dindarlık biçimini anlamada bir imkân tanıdığı iddia edilebilir. Dolayısıyla modern dinselliği anlamada alternatif sunan dini bireyselleşmenin niteliksel ve niceliksel olarak incelenmesi önem arz etmektedir. Ancak literatürdeki dini bireyselleşme araştırma ve tartışmalarına göz atıldığında bunların çoğunlukla Batılı toplumların dinamikleri, özellikle Hıristiyan kültür esas alınarak yapıldığı görülmektedir. Halbuki hem teolojik hem de politik ve sosyokültürel bakımdan İslamiyet ve Müslüman toplumların farklılıklarından söz edilebilir. Teolojik olarak İslamiyet genel anlamda Hıristiyanlık özel anlamda Katoliklikle karşılaştırıldığında İslamiyet'in bireysel yönünün daha ağır bastığı söylenebilir. Zira İslamiyet teolojik manada aracı dindarlığın önünü açık bırakarak metin bağımlı bir bireysel dindarlığın yaşanmasını olanaklı kılmıştır. Yani teolojik olarak Sünni gelenek dikkate alındığında, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet merkezli bir din anlayışının zemininin mevcut olduğu söylenebilir. Buna karşın Katoliklik'te papa Tanrının yeryüzündeki vekili konumunda olup yanılmaz kabul edilmekte ve *Asli Günah* ile *günah çıkarma* gibi din adamlarının otoritesini perçinleyen bir yapının mevcut olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Avrupa'da Reform hareketleriyle elde edilen dinsel bireyselleşme olgusu Müslüman gelenekte teorik ve göreceli olarak mevcuttur¹. Bununla beraber İslamiyet'te de 5 vakit namaz gibi cemaatle kılınması teşvik edilen ve Cuma namazı gibi cemaatle kılınması farz olan örgütlü dini pratiklerin yanı sıra temel dini bilgilerin öğretiminin yapıldığı medrese gibi kurumsal yapılar mevcuttur. Bir başka ifade ile Müslüman toplumlarda Katolik toplumlar düzeyinde olmasa da dini hayatın düzenlenmesi ve şekillenmesinde başta ulema olmak üzere kurumsallaşmış dini yapılardan da söz edilebilir. Dolayısıyla burada Müslüman bir bağlamda dini bireyselleşmeden kastedilen, modernleşme sürecinde sözü edilen kurumsallaşmış dini yapıların denetim ve etkisinden vareste şekilde deneyimlenen dindarlıklardır. Bu bilgiler ışığında Türkçe literatür incelendiğinde dini bireyselleşme konusu ile ilgili az sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Ünal'ın doktora tezi olarak hazırladığı öncü kuramsal çalışmasının yanı sıra Ağçoban'ın doktora tezi dikkat çekmektedir. Ünal çalışmasında dini bireycilik konusunu Kierkegaard,

¹ Müslüman toplumların *Orta Çağ* Avrupası ile karşılaştırması için bk: (Bauer, 2021); İslam'da bireyselleşme tartışmaları için bk: (Rahman, 1966; Ağçoban, 2022).

Buber, Berger ve Luckmann üzerinden ele almıştır (2011). Ağçoban ise dini bireyselleşmeyi İslami bir bağlamda tartışmaya çalışmıştır (2022). Ayrıca nicel olarak hazırlanan ve Müslüman bir toplumda dini bireyselleşme ölçeğini geliştiren Paker-Akçalı'nın çalışması dikkate şayandır (2012). Bu araştırmaların dışında Yıldırım (2016), Günerigök (2017), Batur (2020) ve Bozkurt'un (2022) makale çalışmaları zikredilebilir. Nicel desende hazırlanan mevcut araştırmada ise Paker ve Akçalı tarafından geliştirilen dini bireyselleşme ölçeği, Bursa'da ikamet eden 18 yaş üstü 403 kişiye uygulanmıştır. Böylelikle araştırmanın temel amacı, Batı'da sıklıkla gündeme gelen dini bireyselleşme kuramını Müslüman bir bağlamda uygulayarak kuramın imkanını tartışmaktır. Yani araştırma modernleşen ülkemizde modernite ve din arasında yaşanan ilişki çerçevesinde geliştirilen dini bireyselleşme olgusunu nicel olarak inceleyerek literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

A. Modernite ve Bireycilik

Modernite "yaklaşık olarak 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da ortaya çıkan ve daha sonra tüm dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam veya örgütlenme biçimlerine" işaret eder (Giddens, 1996, s. 1). Yani modernite Avrupa'da Rönesans, Reformasyon, bilimsel, sosyal ve siyasal devrimlerin sonucunda ortaya çıkan yeni bir zihniyet ve yaşam tarzı olarak tanımlanabilir. Bu zihniyet veya yaşam tarzını besleyen temel unsurlardan biri kuşkusuz bireycilik öğretisidir. Bir başka deyişle modernite ve bireycilik arasında karşılıklı bir etkileşimden söz edilebilir. Bir taraftan yaşam tarzı olarak moderniteyi besleyen unsurlar arasında bireycilik öğretisi yer alırken diğer taraftan bireycilik, bir zihniyet olarak modernitenin bir sonucu mesabesinde görülebilir. Bu çerçevede tarihsel arka planı incelendiğinde modern koşulların, bireyciliğin oluşumunda başat rol oynadığı görülebilir. Bu sebeple bireycilik öğretisi 19. yüzyılda tıpkı sosyalizm ve komünizm gibi ortaya çıkmış modern bir kavram olarak değerlendirilir (Lukes, 1971, s. 45). Felsefi anlamda bireyciliğin temelleri İtalya'da atılmışsa da kavram olarak bireycilik (individualisme) Avrupa'da geleneksel toplum bağlarının kırılmaya başladığı ve modern yaşam koşullarının etkisini göstermeye başladığı 19. yüzyılda ilk defa Fransızca metinlerde görülmektedir. Tocqueville'in *Amerika'da Demokrasi* adlı kitabının İngilizce mütercimi Henry Reeve bireyciliğe İngilizce bir karşılık bulamadığı için *individualisme* kavramını Fransızcadan iktibas ettiğini belirtmiştir (Moulin, 1955, s. 184; Urbinati, 2015, s. 50). Dolayısıyla bireyciliğin kavram olarak Fransız kültürel havzasında icat edildiği iddia edilebilir. Fransızcadaki ilk kullanımlarına bakıldığında kavrama olumsuz bir anlamın yüklendiği de görülmektedir.

Örneğin, bireycilik kavramının ilk kullananları arasında yer alan ve onu ahlaki anarşi ve egoizmin kâbusu olarak nitelendiren Joseph de Maistre bireyciliği Fransız Devrimi'nin yol açtığı toplumsal sorunları ve Fransız toplumundaki kaotik durumu betimlemek için kullanmıştır (McClay, 2001, s. 393). Ona göre siyasal istikrarsızlık ile derin zihinsel ve toplumsal bölünmeler bireyciliğe kaymaya neden olmuştur (Lukes, 1973, s. 4). Tocqueville de geleneksel toplum bağlarının çözülmesine yol açtığını düşündüğü bireyciliğin demokratik düzenin doğal sonucu olduğunu belirterek, onu modern bir sorun olarak telakki etmiştir (Lukes, 1973, ss. 13-15). Bireyciliğe yüklenen bu olumsuz anlam ağı sadece bahsi geçen düşünürler ile sınırlı olmayıp, Saint Simon ve onun takipçileri, Comte ve Durkheim gibi sosyolojinin kurucularına ait metinlerde de görülebilir. Örneğin, devrim karşıtlarının Aydınlanma'nın özellikle insanı yüceltme fikrine eleştirilerini paylaşan Saint Simon takipçileri bireyciliği Fransız Devrimi'nden sonra tebarüz eden düzensizlik, tanrıtanımazlık ve egoizm gibi sorunlara göndermede bulunmak için kullanmışlardır. Ancak Lukes'un ifade ettiği gibi Saint Simon'un öğrencilerinin bireycilik kavramının kullanımının yaygınlaştırılmasında ve literatürde yer edinmesinde ciddi rol oynadıkları iddia edilebilir. Zira kavramın ilk sistematik kullanımı Saint Simon'un takipçilerinin metinlerinde görülmektedir (Lukes, 1971, ss. 47-48; 1973, ss. 6-7). Fransız muhafazakârların yanı sıra Fransız romantik düşünürlerin de bireyciliğe olumsuz bir anlam yükledikleri görülmektedir. Bireyciliğin karşıtlarının dışında taraftarlarından da söz etmek mümkündür. Bunların başında Louis Blanc, Jean Jouris ve Proudhon ile Renan ve Ferron gibi Fransız sosyalist ve liberal düşünürler gelmektedir. Ancak bireyciliğin egoizm gibi olumsuz anlam ağından kurtulup bireysel gelişim odaklı insana evrilmesi Almanya'da gerçekleşmiştir (Khan, 1987, ss. 126-127).

Kısaca bir düşünce tarzı olarak bireyciliğin, yeşerme zeminini modern koşullarda bulduğu ve modern bir olgu olarak ele alınması gerektiği söylenebilir. *The Civilization of Renaissance in Italy* adlı kitabın yazarı Burckhardt'e göre modern anlamda Avrupa'da bireyciliğin keşfi ilkin Rönesans İtalyası'nda olmuştur. Burckhardt bireyciliğin daha önce Yunan kültürünün yanı sıra Arap kültüründe de görüldüğünü belirtmektedir. Bireyciliği üstün bir meziyet olarak değerlendiren Burckhardt Rönesans'ın bu keşfi sebebiyle ayrı bir dönem olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Burckhardt, 1937, ss. 70-88, 146-185). Temelleri Rönesans ve Reformasyon sürecinde atılan bireyciliğin Aydınlanma düşüncesinde asıl gelişim zeminini bulduğu söylenebilir. Zira Rönesans ve hümanizm mirası üzerine inşa edilen Aydınlanma felsefesinde yüceltilen insan adeta Tanrı

yerine konumlandırılır. Böylelikle Aydınlanma felsefesinin Tanrı inancı dahil tüm olan bitenin insan aklı çerçevesinde anlaşılması gerektiği üzerinde durarak hümanist bir hakikat inşa etmeye çalıştığı söylenebilir. Descartes'ın *cogitosu* buna örnek gösterilebilir. Yani sıra, Kant'ın "Aydınlanma Nedir" adlı kısa makalesindeki Aydınlanma tanımı bireyciliğin felsefi zeminde inşa edilmesi çabası olarak okunabilir. Zira Aydınlanmayı "insanın kendi hatasıyla düşmüş olduğu ergin olmama durumundan kurtulması" şeklinde tanımlayan Kant, insanın tarih boyunca başkalarının kılavuzluğunda yaşadığını ve modern koşullarda ise insanın kendi akli yetilerine dayanarak yaşamını şekillendireceğini ifade etmektedir (Kant, 2022, ss. 27-37). Burada Kant'ın modern birey tarafından kabul görmeyeceğine işaret ettiği kılavuzluk konumunda olan kurumlar arasında kurumsal dinin de olduğu ifade edilebilir. Yani buna göre, erişkinliğe ulaşmış "Aydın" birey yaşamını kurmak için din dahil herhangi bir otoriteye başvurmayacaktır (Bilgin, 2021, ss. 36-37). Ezcümle, Aydınlanma felsefesinin doğal sonucu olarak bireycilik düşüncesinin güçlendiği ve bir zihniyet olarak modernitenin alamet-i farikası haline geldiği ifade edilebilir.

B. Dini Bireycilik ve Dini Bireyselleşme Teorisi

Aracısız olarak deneyimlenen dindarlık biçimine göndermede bulunan dini bireycilik genellikle, Batı'da 16. yüzyılda ortaya çıkan Hristiyanlıktaki Reform Hareketi'yle bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Bilindiği üzere Martin Luther liderliğinde başlatılan Reform Hareketi aşırı derecede kurumsallaşmış ve aracılı dindarlığı savunan geleneksel Katolik din anlayışına karşı bir meydan okuma olarak değerlendirilir. Bu çerçevede Reformasyon'un, kilise kurumu ve ruhban sınıfını göreceli olarak devre dışı bırakarak Kutsal Kitap merkezli yeni bir dindarlık önermesi dolayısıyla dini bireyselleşmenin neşvünema bulması için gerekli zemini hazırladığı ifade edilir. Hatta Reformasyon sürecinin sadece dini bireyciliğin değil, genel manada insan merkezli düşünce, özel manada bireyciliğin gelişmesinde etkili olduğu iddia edilmektedir (Turner, 2005, ss. 399-403; Lindsay, 1935, ss. 676-677). Bu yaygın görüşün yanı sıra dini bireyselleşmeyi mistik yaşantılar bağlamında ele alan bir başka görüşten de söz edilebilir. Buna göre dini bireycilik Reform'dan önce de kurumsal dinlerde mevcuttu. Dolayısıyla dini bireycilik düşüncesi salt modern bir olgudan ziyade farklı dini geleneklerde kitabi dindarlığın yanında var olagelen bir olgu olarak düşünülebilir. Ancak mistik yaşantı ışığında ele alınan dini bireyciliğin modern dini bireycilikten farklı yönlerinden de söz edilebilir. Örneğin, mistik yaşam bireysel istek ve dünyevi olan her şeyden uzaklaşmayı tavsiye ederken Protestanlıkla öne çıkan dini bireycilik bu dünyayı onaylar (Hervieu-Léger, 2000, ss. 52-54).

Yani manevi olanı maddi olana tercih eden geleneksel mistik dindarlık biçiminin aksine modern dini bireycilik özerk ve dünyevi olanla barışık ve kişisel tatmini kovalayan bir bireyin dinselliğine göndermede bulunur (Hervieu-Léger, 2000, s. 57). Dolayısıyla sosyal bilim literatüründe tartışılan dini bireycilik, mistisizm ve tasavvufi dinsellikten ziyade, modern koşullarda ortaya çıkan özellikle Batı'da adeta her Hıristiyan bireyi *din adamı* mesabesinde gören Protestanlık ve toplumsal kurumların modernleşmesiyle ilişkilendirilmektedir. Zira Weber'in işaret ettiği gibi Reformasyon sonucunda sonsuz kurtuluş için insanın kendi yolunu yalnız başına çizmesinin önü açılmıştır (2013, ss. 98-99).

Luther'in reformcu teolojisi öz olarak *sola scriptura, sola fide, sola gratia, solus Christus* ve *solus Deo gloria* şeklinde ifade edilen 5 *sola* ile özetlenebilir. *Sadece metin, sadece iman, sadece lütf, sadece Mesih ve sadece Tanrıya Yücelik* şeklinde tercüme edilen bu anlayışla (Williams, 2017, ss. 13-20), Katolik gelenekte dindarlığın yaşanmasında adeta moderatör görevi üstlenen ruhban sınıfı ve kilise kurumu gibi araçların devre dışı bırakılarak görece akide ve kitap merkezli diğer bir ifade ile bireyci bir dindarlığın gelişmesine zemin hazırlandığı iddia edilebilir. Bilindiği üzere Weber bu süreçte güç kazanan bu din anlayışının kapitalist sistemin inşa edilmesinde önemi haiz bir rol oynadığını iddia etmektedir (2013).

Dini bireyciliğin yukarıda verilen bilgiler ışığında Batı'da modern toplumun zeminini hazırlayan Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma ve Fransız Devrimi gibi felsefi, dini, toplumsal ve siyasi olayların neticesinde güç kazanarak olgu haline geldiği görülmektedir. Özellikle söz konusu olayların etkilerinin hissedilmeye başlandığı dönemden itibaren dini bireycilik felsefi ve sosyal bilimsel çalışmaların konusu olmaya başlamıştır. Burada Kierkegaard ve Buber'in dine yaklaşımı örnek verilebilir (Ünal, 2011). Ancak dini değişimi açıklamada alternatif bir yaklaşım olarak ele alınması ise yakın dönemde modernleşme ve sekülerleşme tartışmaları çerçevesinde gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Pollack ve Pickel sosyal bilim literatüründe dini değişimi açıklama iddiasında olan üç yaklaşımdan bahsedileceğine işaret eder. Buna göre modernleşme sürecinde dini çöküş veya dini azalmayı savunan sekülerleşme teorileri, sekülerleşme teorilerinin karşıtı olarak kabul edilen dinin ekonomik modeli olan dini pazar kuramı zikredilebilir. Üçüncü bir yaklaşım olarak ise dini bireyselleşme teorisinden söz edilebilir (Pollack & Pickel, 2007, ss. 603-604). Bu teorinin ilk formunu Thomas Luckmann'ın çalışmalarında görmek mümkündür. Özellikle *Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society* adlı eseri dini bireyselleşme teorisi açısından temel kaynak sayılabilir. Luckmann

Görünmeyen Din (Invisible Religion) kuramı ile modernleşme ve din ilişkisi kapsamında sekülerleşme teorilerine alternatif bir açıklama biçimi sunmuştur. Zira Luckmann görünmeyen din metaforuyla modern Batı Avrupa toplumlarında dinin yok olmasından ziyade ilk bakışta görünmeyen formda yaşandığını kastetmektedir. Yani bu teoriye göre dindarlık geleneksel toplumlardan farklı olarak günümüzde kilise gibi cemaatsel yapılardan uzaklaşıp bireysel düzeyde yaşanmaktadır (Luckmann, 1967). İşlevsel farklılaşma sürecinin hız kazandığı modern toplumlarda dünya görüşü, toplumsal yapı ve birey arasında sınır çizgilerinin net şekilde çizilmesinden dolayı dindarlık söz konusu yapılardan özerkleşerek yeni formlara kolaylıkla bürünebilmekte ve özelleşmektedir. Dolayısıyla kurumsal dinin zayıflaması bireysel ve senkretik dindarlıkların ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Pollack, 2011, ss. 1-21).

Literatürde dini bireyselleşme tartışmalarında öne çıkan bir diğer isim ise Grace Davie'dir. Davie tıpkı Luckmann gibi dini çöküş odaklı sekülerleşme kuramlarına eleştiri yöneltmek modern toplumlarda dinin özelleştiği, bir başka deyişle bireyselleştiğini savunmaktadır. Bu çerçevede Davie dini bireyselleşme teorisine *ait olmadan inanma* (believing without belonging) kavramıyla katkı sunmuştur. *Ait olmadan inanma* yaklaşımına göre modern insan geçmişten farklı olarak dindarlığını kurumsal dine bağlılık çerçevesinde değil bireysel olarak sürdürmektedir. Avrupa'da kurumsal dinin etkisini yitirmesi ve kiliseye katılımın düşüşüne paralel olarak yeni dini eğilimler ya da yeni dindarlık formları yükselmiştir. Yani kilise üyeliği veya kiliseye devam gibi kurumsal dini ibadet göstergelerinin azalmasına karşın, bireysel düzlemde Tanrı veya metafiziksel bir güce inancın muhafaza edildiği görülmektedir. Özcü bir perspektife sahip klasik din sosyal bilim araştırmalarında, dindarlık genellikle kurumsal formuyla özdeşleştirildiğinden dolayı işaret edilen bireysel düzlemde deneyimlenen dinsellik ihmal edilmiş veya dinle ilişkisiz olarak değerlendirilmiştir. Davie sözünü ettiğimiz durumu anlamaya çalışmış, bu durumu tasvir etmek için *ait olmadan inanma* kavramını ortaya atmıştır (Davie, 1990, 1994). Kurumsal din otoritesinden bağımsız şekilde gelişen bu yeni tip dinsellik Davie'ye göre Avrupa'da dinin zorunlu bir seçenekten çıkıp tüketim nesnesi haline geldiğini göstermektedir (Davie, 2007, ss. 96-98). Bu sebeple literatürde bireysel dindarlık formları için *brikoloj*, *yamalı bohça*, *à la carte dindarlığı*, *açık büfe dindarlığı* gibi ifadeler kullanılmaktadır (Ahmedi, 2023, s. 154). Dini bireyselleşme konusunda Luckmann ve Davie dışında araştırma yapan Heelas, Woodhead, Hervieu-Leger, Ciprani gibi pek çok sosyal bilimciden söz edilebilir. Ancak mevcut çalışmada araştırmanın kapsam ve sınırları dikkate

alınarak ismi geçen araştırmacıların kuramlarına yer verilmemiştir.

C. Araştırmanın Amacı ve Metodolojisi

1. Amaç ve Hipotezler

Bu çalışma, bireyin dinin gönderdiği mesajı anlama ve uygulamada geleneksel dini otoritelerin yerine kendi yorumunu esas alması anlamına gelen dini bireyselleşme konusunu ele almaktadır. Bu doğrultuda çalışma, dini bireyselleşmenin siyasi görüş, eğitim, sosyo-ekonomik düzey, dine öznel önem verme gibi çeşitli değişkenlerle ilişkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Temelde “Dini bireyselleşme sürecine etki eden faktörler nelerdir?” sorusuna yanıt arayan bu çalışmanın hipotezleri şu şekilde sıralanabilir:

H₁: Dine öznel önem verme düzeyi arttıkça dinin bireyselleşmesi azalır.

H₂: Dinin bireyselleşmesi a) cinsiyet ve b) yaşa göre farklılık gösterir.

H₃: Dinin bireyselleşmesi eğitim durumuna göre farklılık gösterir.

H₄: Dini grup üyesi olanların dinin bireyselleşmesi düzeyleri dini grup üyesi olmayanlardan daha düşüktür.

H₅: Gelir düzeyine göre dinin bireyselleşmesi skorları farklılaşır.

H₆: Dinin bireyselleşmesi yaşanan yere göre farklılaşır.

H₇: Kendisini Atatürkçü, solcu, ulusalcı olarak tanımlayan katılımcıların dinin bireyselleşmesi puanları, kendisini dindar, muhafazakâr ve milliyetçi olarak tanımlayan katılımcılardan daha yüksektir.

2. Araştırmanın Örnekleme

Nicel araştırma yöntemini benimseyen bu çalışma, birden fazla değişken arasındaki etkileşimin incelendiği ilişkisel tarama deseni üzerine tasarlanmıştır. Çalışmanın örneklemini Bursa’da ikamet eden 18-65+ yaş aralığında yer alan bireyler oluşturmaktadır. Örneklem grubu olasılığa dayalı olmayan örnekleme tekniklerinden kolayda örnekleme tekniğiyle seçilmiş olup 257’si kadın, 146’sı erkek olmak üzere 403 kişiden oluşmaktadır. Katılımcılara ait sosyo-demografik bilgiler Tablo 1’de gösterilmektedir.

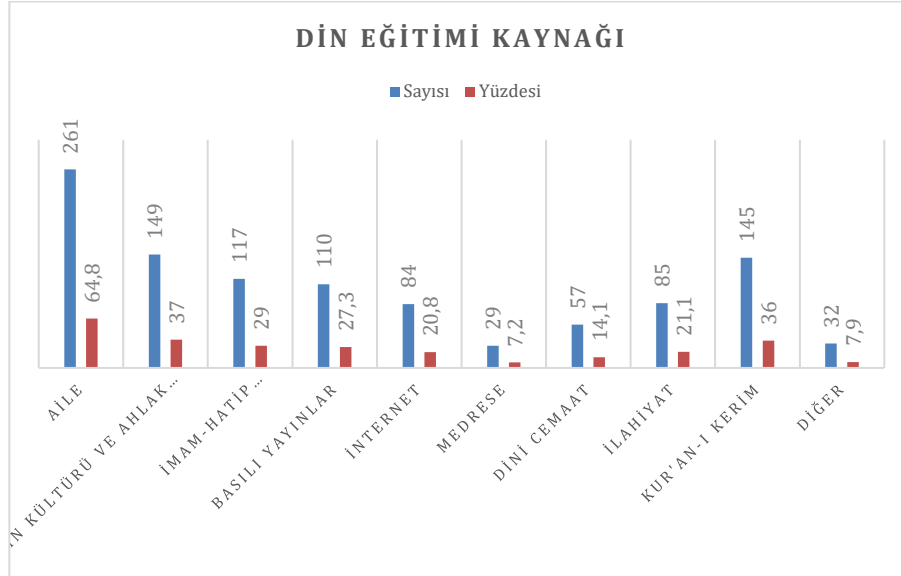
Tablo 1: Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Kategorik Değişkenler			Kategorik Değişkenler		
<i>Cinsiyet</i>	n	%	<i>Meslek</i>	n	%
Kadın	257	63.8	Memur	12	3
Erkek	146	36.2	Öğretmen	73	18.1
<i>Yaş Grubu</i>	n	%	Akademisyen	12	3

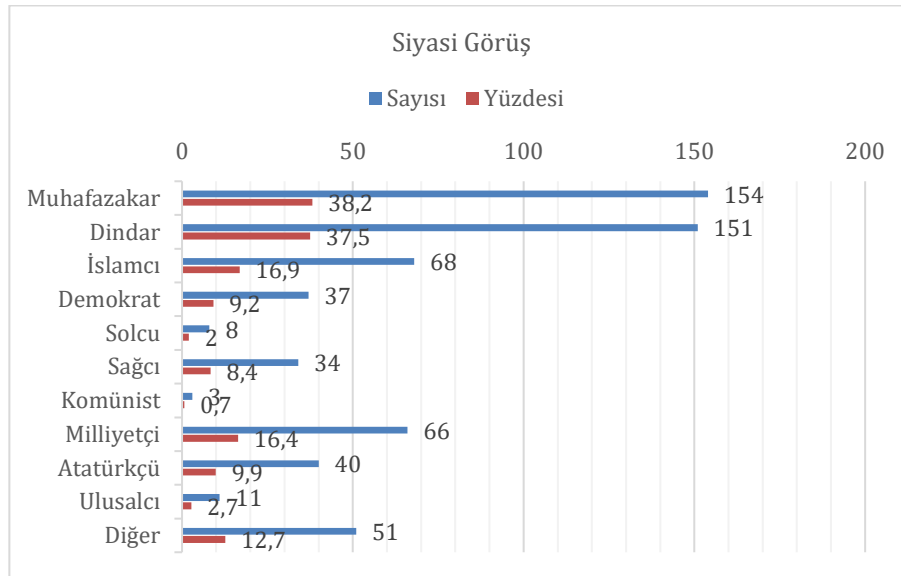
18-24	61	15.1	Mühendis	24	6
25-34	113	28	Doktor	3	0.7
35-44	133	33	Avukat/Hakim/Savcı	2	0.5
45-56	68	16.9	Emekli	18	4.5
55-64	24	6	Öğrenci	37	9.2
65 ve Üstü	4	1	İşsiz	14	3.5
<u>Eğitim Düzeyi</u>	n	%			
İlkokul	26	6.5	Ev Kadını	76	18.9
			Polis/Asker/Güvenlik Gör.	3	0.7
Ortaokul	27	6.7	Sağlık Çalışanı	8	2
Lise	80	19.9	Serbest Meslek/Esnaf	21	5.2
Önlisans	40	9.9	Özel Sektör Çalışanı	37	9.2
Lisans	169	41.9	Din Görevlisi	11	2.7
Yüksek Lisans	43	10.7	İşçi	27	6.7
Doktora	18	4.5	Diğer	25	6.2
<u>Algılanan Gelir Düzeyi</u>	n	%	<u>Yaşanan Yer</u>	n	%
Ortanın Altı	85	21.1	Köy/Belde	14	3.5
Orta	252	62.5	Kasaba	1	0.2
Ortanın Üstü	66	16.4	İlçe	36	8.9
<u>Dini Grup Üyeliği</u>	n	%	Şehir	98	24.3
Var	50	12.4	Büyükşehir	254	63
Yok	353	87.6			

Araştırmanın sosyo-demografik soruları arasında katılımcıların din eğitimini nereden aldıklarını ortaya çıkarmaya yönelik bir madde de bulunmaktadır. Buna göre katılımcılardan din eğitimlerini aldıkları kaynağı işaretlemeleri istenirken birden fazla seçeneği işaretleme şansı tanınmıştır. Katılımcıların din eğitimi aldıkları kaynaklara göre dağılımı Grafik 1’de gösterilmektedir.

Grafik 1’den anlaşıldığı üzere katılımcıların 261’i birinci sırada din eğitimini ailede aldığını belirtmiştir. Bu sayı katılımcıların %64.8’ine tekabül etmekte ve katılımcıların büyük çoğunluğunun din eğitimini ailelerinden aldığını göstermektedir. Bunu 149 kişi ile din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri, 145 kişiyle Kur’an-ı Kerim, 117 kişiyle İmam-Hatip okulları, 110 kişiyle basılı yayınlar, 85 kişiyle İlahiyat Fakültesi, 84 kişiyle internet, 57 kişiyle dini cemaat, 32 kişiyle diğer ve 29 kişiyle medrese takip etmektedir.

Grafik 1: Katılımcıların Din Eğitimi Aldıkları Kaynaklara Göre Dağılımı

Yine örneklemin sosyo-demografik özelliklerini ortaya çıkartmak için soru formuna eklenmiş maddelerden bir tanesi de “Aşağıdaki ifadelerden hangisi/hangileri sizi siyasi/ideolojik anlamda en iyi şekilde tanımlamaktadır?” şeklindedir. Bu soruya cevaben de katılımcılara birden fazla seçeneği işaretleme imkanı verilmiştir. Katılımcıların siyasi görüşlerine göre dağılımı Grafik 2’de sunulmuştur.

Grafik 2: Katılımcıların Siyasi Görüşlerine Göre Dağılımları

Grafik 2’de görüldüğü üzere katılımcıların 154’ü “Siyasi görüşünüz nedir?” sorusunu “Muhafazakâr” olarak yanıtlamıştır. Katılımcıların yanıtları sırasıyla “Dindar” (151 kişi), “İslamcı” (68 kişi), “Milliyetçi” (66 kişi), “Diğer” (51 kişi), “Atatürkçü” (40 kişi), “Demokrat” (37 kişi), “Sağcı” (34 kişi), “Ulusalcı” (11 kişi), “Solcu” (8 kişi) ve “Komünist” (3 kişi) şeklindedir.

3. Veri Toplama Araçları

a. Kişisel Bilgi Formu

Kişisel bilgi formunda katılımcılara cinsiyet, yaş, eğitim durumu, algılanan gelir durumu, meslek, yaşanan yer, aldıkları din eğitiminin kaynağı, siyasi görüş ve dini grup üyeliğine dair toplamda dokuz soru yöneltilmiştir.

b. Dinin Bireyselleşmesi Ölçeği

Kamile Oya Paker ve Selda İçin Akçalı (2012) tarafından geliştirilen ölçek ilk aşamada 2 boyut ve 14 madde olarak tasarlanmıştır. Daha sonra yapılan faktör analizleri neticesinde kuramsal açıdan anlamlı faktör yapısı sergilemeyen 2 madde dışarıda bırakılmış ve ölçek toplam varyansın %40’ını açıklayan iki faktörlü 12 maddelik son şekline kavuşturulmuştur. Buna göre “Dinsel gelenek ve ritüellerden ayırıştırma” alt boyutu 5 maddeden, “Dini bireysel bir derinlik hissi olarak deneyimleme” alt boyutu ise 7 maddeden oluşmaktadır. 7’li likert tipi yanıt sistemine sahip olan ölçekte puanlama 1=Kesinlikle katılmıyorum, 7=Kesinlikle katılıyorum olacak şekilde yapılmaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında cevaplama oluşabilecek zorluğu ortadan kaldırmak amacıyla puanlama yönü 1=Kesinlikle katılmıyorum’dan 5=Kesinlikle katılıyorum’a olacak şekilde 5’li likert yanıt sistemi kullanılmış olup yapılan doğrulayıcı faktör analizlerinin sonucu ($\chi^2[47, N=403]=105.060$; $p<.01$; $\chi^2/sd=2.235$; $RMSEA=.055$; $CFI=.90$; $GFI=.95$) ölçeğin bu şekliyle de Paker ve Akçalı tarafından öne sürülen kuramsal yapıyı ölçmeye muktedir olduğunu göstermiştir. Ölçekten alınan yüksek puanlar yüksek dinsel bireyselleşme olarak yorumlanmaktadır. Paker ve Akçalı, ölçek genelinin güvenilirlik katsayısını .73, “Dinsel gelenek ve ritüellerden ayırıştırma” alt boyutunu .74 ve “Dini bireysel bir derinlik hissi olarak deneyimleme” alt boyutunun güvenilirlik katsayısını .68 olarak bildirmiştir. Bu çalışmada ise ölçek geneline ait Cronbach alfa değeri .68, “Dinsel gelenek ve ritüellerden ayırıştırma” alt boyutununki .63 ve “Dini bireysel bir derinlik hissi olarak deneyimleme” alt boyutununki ise .61 olarak tespit edilmiştir.

4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Bursa Teknik Üniversitesi Etik Kurul Başkanlığı’ndan 24.09.2021

tarihli ve E.4959 sayılı kararlar etik onay alınmasının akabinde araştırma verileri Eylül 2021-Aralık 2021 tarihleri arasında Google Forms üzerinden toplanmıştır. Çalışmaya katılımda gönüllülük esası benimsenmiştir.

Araştırmadan elde edilen veriler SPSS 28 kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada Pearson korelasyon analizi, t-testi ve ANOVA kullanılmıştır. Ayrıca kullanılan ölçeğin yapı geçerliliğinin ortaya çıkartılması için AMOS 21 programı kullanılmıştır.

D. Bulgular

Araştırmanın değişkenlerine ait ortalama ve standart sapma, çarpıklık basıklık ve korelasyon değerleri Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler, Korelasyonlar ve Çarpıklık-Basıklık Değerleri

	Ort.	SS	1	2	3
1. Dinin Bireyselleşmesi	6.01	1	(.68)	0.77**	0.83**
2. Dinsel Gelenek ve Ritüellerden Ayrıştırma	2.43	0.74		(.63)	0.30**
3. Dini Bireysel Bir Derinlik Hissi Olarak Deneyimleme	3.85	0.61			(.61)
Skewness			-.023	.532	-.689
Kurtosis			.062	.159	1.276

Not. **p<.01. Cronbach α güvenilirlik katsayıları parantez içinde gösterilmiştir.

Tablo 2’de görüldüğü üzere tüm çarpıklık basıklık değerleri normal dağılım için kabul edilebilir sınırlar olan -1,5 ile +1,5 arasında yer almaktadır (Tabachnick & Fidell, 2013). Bu da veri setinde normal dağılımın söz konusu olduğu ve analizler için parametrik testlerin kullanılabilmesi anlamına gelmektedir. Alt boyutlarıyla birlikte ölçeğin Cronbach alfa katsayılarına bakıldığında ise 0.60’ın üzerinde değerlere sahip olmaları sebebiyle güvenilirlik şartının sağlandığı anlaşılmaktadır. Ölçeğin yapı geçerliliğinin ortaya çıkartılması için ise doğrulayıcı faktör analizine başvurulmuştur. 2 alt boyut ve toplamda 12 maddeden oluşan Dinin Bireyselleşmesi Ölçeğinin (5 maddelik dinsel gelenek ve ritüellerden ayrıştırma ve 7 maddelik dini bireysel bir derinlik hissi olarak deneyimleme) birinci düzey faktöryel yapısı AMOS 21 kullanılarak test edilmiştir. Veriler normal dağılım gösterdiği için *maximum likelihood* hesaplama yöntemi kullanılmıştır. Birinci düzey DFA neticesinde elde edilen uyum iyiliği değerleri ($X^2[47, N=403]=105.060$; $p<.01$; $X^2/sd=2.235$; $RMSEA=.055$; $CFI=.90$; $GFI=.95$) önerilen iki faktörlü modelin veri ile uyumlu ve kabul edilebilir olduğunu göstermektedir. Bu

sonuçlar, araştırmadan elde edilen verilerin Dinin Bireyselleşmesi Ölçeğinin öngörülen kuramsal yapısı ile uyuştuğunu göstermektedir.

1. Dinin Bireyselleşmesi ve Dine Öznel Önem Verme İlişkisi

Dinin bireyselleşmesi ve dine öznel önem verme arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon analizinin sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Dinin Bireyselleşmesi ve Dine Öznel Önem Verme Düzeyi İlişkisi

	Ort.	SS	1	2	3	4
1. Dinin Bireyselleşmesi	6.01	1	1	0.77**	0.83**	-0.48**
2. Dinsel Gelenek ve Ritüellerden Ayırıştırma	2.43	0.61		1	0.30**	-0.58**
3. Dini Bireysel Bir Derinlik Hissi Olarak Deneyimleme	3.85	0.74			1	-0.23**
4. Dine öznel önem verme düzeyi	4.39	0.91				1

Not. ** $p < 0.01$.

Tablo 3'e göre dinin bireyselleşmesi ve dine öznel önem verme arasında istatistiksel olarak anlamlı negatif yönlü bir ilişki söz konusudur ($r = -0.48$, $p < 0.01$). Böylelikle "Dine öznel önem verme düzeyi arttıkça dinin bireyselleşmesi azalır." şeklindeki H_1 hipotezinin desteklendiği görülmektedir. Dinin bireyselleşmesi alt boyutları açısından bakıldığında, dinsel gelenek ve ritüellerden ayırıştırma boyutu ile dine öznel önem verme düzeyi arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r = -0.58$, $p < 0.01$). Dini bireysel bir derinlik hissi olarak deneyimle alt boyutu ile öznel dine önem verme arasında ise yine negatif yönlü ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($r = -0.23$, $p < 0.01$). Bu sonuç kendisini dindar olarak tanımlamayanların kendisini dindar olarak değerlendirenlere göre daha fazla dini bireyselleşmeye eğilim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Hatırlanacağı üzere dini bireyselleşme kuramı kurumsal manada dinin zayıflamasının onun ortadan kalktığı anlamına gelmediğini, dindarlığın daha bireysel bir düzlemde yaşanacağını belirtmektedir. Dolayısıyla bu sonuç, dini bireyselleşme teorisinin temel savı ve literatürdeki diğer verilerle uyumlu görünmektedir.

2. Cinsiyete Göre Dinin Bireyselleşmesi

Araştırma grubunun cinsiyetine göre bireyselleşme puanlarında anlamlı bir farklılık olup olmadığının tespiti için yapılan t-testinin sonuçları Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Cinsiyete Göre Dinin Bireyselleşmesi

	Cinsiyet	N	X	SS	t	sd	p
Dinin Bireyselleşmesi	Kadın	257	6.07	1	1.461	401	>0.05
	Erkek	146	5.91	1			
Dinsel Gelenek ve Ritüellerden Ayırıştırma	Kadın	257	2.43	0.73	0.141	401	>0.05
	Erkek	146	2.42	0.76			
Dini Bireysel Bir Derinlik Hissi Olarak Deneyimleme	Kadın	257	3.89	0.59	2.089	401	<0.05
	Erkek	146	3.76	0.64			

Tablo 4'ten anlaşıldığı üzere, kadın ve erkekler arasında dinin bireyselleşmesi puanları açısından anlamlı bir fark söz konusu değildir ($t_{(401)}=1.461$, $p>0.05$). Dolayısıyla "Dinin bireyselleşmesi cinsiyete göre farklılık gösterir." şeklindeki H_{2a} hipotezinin doğrulanmadığı görülmektedir. Ancak katılımcıların dini bireysel bir derinlik hissi olarak deneyimleme alt boyutundan aldıkları puanların cinsiyetlerine göre anlamlı şekilde farklılaştığı görülmektedir ($t_{(401)}=2.089$, $p<0.05$). Buna göre söz konusu alt boyuttan kadınların aldıkları puan ($X= 3.89$), erkeklerin aldıkları puandan ($X=3.76$) anlamlı şekilde yüksektir. Literatürdeki dindarlık araştırmalarında kadın dindarlığının erkeklere göre daha yüksek olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur (Nişancı, 2023; *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 2014; Ahmedî, 2022). Bu çalışma özelinde konu incelendiğinde ölçeğin "Dini Bireysel Bir Derinlik Hissi Olarak Deneyimleme" alt boyutunda atıfta bulunulan araştırmalara paralel bir sonuç ortaya çıktığı görülmektedir. Zira bu sonuç kadınların erkeklere göre istatistiksel olarak daha yüksek puan aldıkları ve dini daha deruni olarak deneyimledikleri şeklinde yorumlanabilir.

Katılımcıların dinin bireyselleşmesi skorlarının yaş gruplarına göre farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek için yapılan tek yönlü varyans analizinin sonucunda istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı saptanmıştır ($F=0.892$; $p>0,05$). Bu da "dinin bireyselleşmesi yaşa göre farklılık gösterir." şeklindeki H_{2b} hipotezinin desteklenmediğini ortaya çıkartmaktadır. Aslında Türkiye'nin modernleşme serüveni dikkate alındığında genç nesillerin daha fazla dini bireyselleşmeye eğilimli olması beklenir. Zira 1980'li yıllardan itibaren Türkiye'de kentleşme ve eğitimin yaygınlaşması dolayısıyla hızlı bir modernleşme yaşanmaktadır. Bu minvalde literatürde dindarlık düzeyinin yaşa göre farklılaştığı özellikle yaş

ilerledikçe geleneksel dindarlık göstergelerinin yükseldiği görülmektedir (Nişancı, 2023; *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 2014). Ancak araştırmada yaşa göre dini bireyselleşme eğiliminin farklılaşmadığı ortaya çıkmıştır. Bu sonuç bir ölçüleme sorunu olarak yorumlanabildiği gibi bilinenin aksine tüm yaş gruplarının modernleşme sürecinden benzer düzeylerde etkilendiği şeklinde de okunabilir.

3. Eğitim Durumuna Göre Dinin Bireyselleşmesi

Katılımcıların dinin bireyselleşmesi ölçeğinden aldıkları puanın eğitim durumlarına göre farklılaşp farklılaşmadığını ortaya çıkartabilmek için yapılan tek yönlü varyans analizinin sonuçları Tablo 4’te görüldüğü gibidir.

Tablo 5: Eğitim Durumuna Göre Dinin Bireyselleşmesi

Faktör	Eğitim Durumu	N	X	sd	F	p	Farklar
Dinin Bireyselleşmesi	a. İlkokul	26	5.52	0.79	3.677	***	a-f
	b. Ortaokul	27	5.83	0.79			
	c. Lise	80	5.85	1			
	d. Önlisans	40	5.89	0.97			
	e. Lisans	169	6.08	0.99			
	f. Yüksek Lisans	43	6.50	0.95			
	g. Doktora	18	6.16	1.32			
Toplam		403	6.01	1			

Katılımcıların eğitim durumlarına göre dinin bireyselleşmesi ortalamalarında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın söz konusu olduğu Tablo 5’ten anlaşılmaktadır ($F=3.677$; $p<0,01$). Farklılığın hangi gruplar arasında olduğunun tespiti için yapılan Scheffe testine göre ilkokul mezunlarının bireyselleşme düzeyleri ($X=5.52$) yüksek lisans mezunlarından ($X=6.50$) anlamlı şekilde daha düşüktür. Bu verilerden hareketle, “Dinin bireyselleşmesi eğitim durumuna göre farklılık gösterir.” şeklindeki H_3 hipotezinin desteklendiğini söylemek mümkündür. Eğitim düzeyi ile dindarlık arasında ters orantılı ilişki pek çok çalışmada ortaya çıkmıştır (Nişancı, 2023; *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 2014). Yani bu bulgu modernleşme sürecinin önemli bir aparatı olarak kabul edilen modern eğitimin geleneksel dindarlık üzerinde azaltıcı bir etkiye sahip olduğu şeklinde okunabilir. Zira tablo eğitim düzeyinin artmasıyla dini bireyselleşme eğiliminin de yükseldiğini ortaya koymaktadır.

4. Dini Grup Üyeliğine Göre Dinin Bireyselleşmesi

Çalışma grubunun dinin bireyselleşmesinden aldıkları puanların dini grup üyesi olup olmamalarına göre farklılaşma durumunu saptamak üzere yapılan t-testi sonuçları tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6: Dini Grup Üyeliğine Göre Dinin Bireyselleşmesi

	Dini Grup Üyeliği	N	X	SS	t	sd	p
Dinin Bireyselleşmesi	Var	50	5.31	0.87	-5.49	401	***
	Yok	353	6.11	0.98			

Yapılan t-testi sonuçlarına göre katılımcıların dinin bireyselleşmesi ölçeğinden aldıkları puanlar dini grup üyesi olup olmamalarına göre istatistiksel olarak anlamlı şekilde farklılaşmaktadır ($t_{(401)}=-5.49$, $p<0.01$). Buna göre dini grup üyesi olan bireylerin bireyselleşme ortalamaları ($X=5.31$) dini grup üyesi olmayanlardan ($X=6.11$) istatistiksel açıdan anlamlı şekilde düşüktür. Dolayısıyla, "Dini grup üyesi olanların dinin bireyselleşmesi düzeyleri dini grup üyesi olmayanlardan daha düşüktür." şeklindeki H_4 hipotezinin doğrulandığı görülmektedir. Bu sonuç, bireylerin geleneksel örgütlü dini yapılara bağlılıklarının genel manada bireyselleşmeleri özel manada dini bireyselleşmelerini etkilediğini göstermektedir.

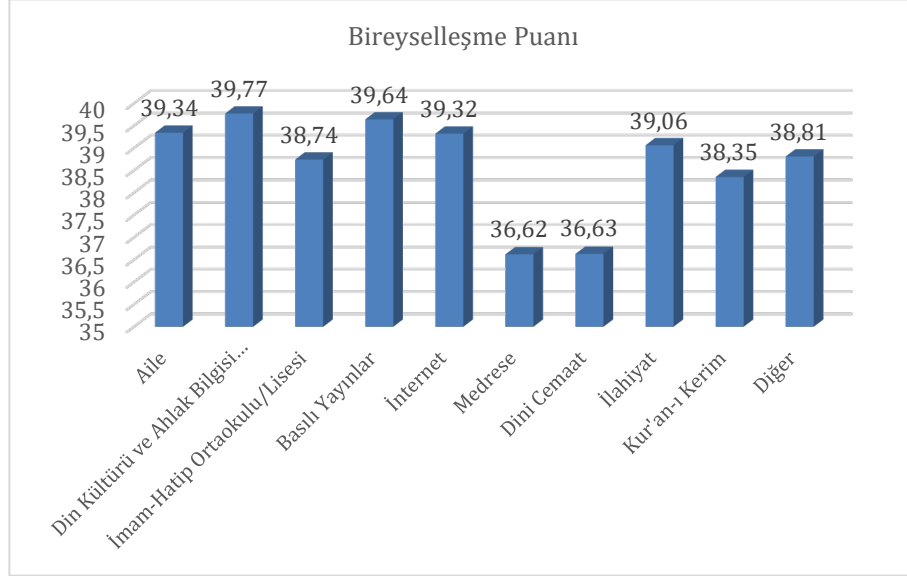
Bunun dışında katılımcıların gelir düzeyi ($F=0.538$; $p>0,05$) ve yaşanan yer ($F=0.870$; $p>0,05$) değişkenlerine göre bireyselleşme düzeylerinde anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Buradan da H_5 ve H_6 hipotezlerinin doğrulanmadığı anlaşılmaktadır. Modernleşme sürecinin önemli parametrelerinden birinin kentleşme olduğu söylenebilir. Bu sebeple, doğal olarak dini bireyselleşme eğiliminin kırsal kesimden ziyade daha büyük yerleşim yerlerinde yaşayanlarda yüksek olması beklenir. Ancak elde edilen bulgular yerleşim yerinin dini bireyselleşmeyi etkilemediğini göstermektedir.

5. Din Eğitiminin Kaynağına Göre Dinin Bireyselleşmesi

Katılımcıların din eğitimlerinin kaynağına göre dinin bireyselleşmesi ölçeğinden aldıkları puanların dağılımı Grafik 3'te gösterilmiştir.

Grafik 3'te görüldüğü üzere, katılımcılar din eğitimini aldıkları kaynaklara göre sınıflandırıldığında en yüksek dinsel bireyselleşme puanına sahip olan grup dini bilgilerini din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde alan kişilerden oluşmaktadır. Aldıkları bireyselleşme puanı açısından geride kalan gruplar şöyle sıralanabilir: Basılı yayınlar, aile, internet, ilahiyat, diğer,

Grafik 3: Katılımcıların Din Eğitimi Kaynaklarına Göre Dinin Bireyselleşmesi Puanları

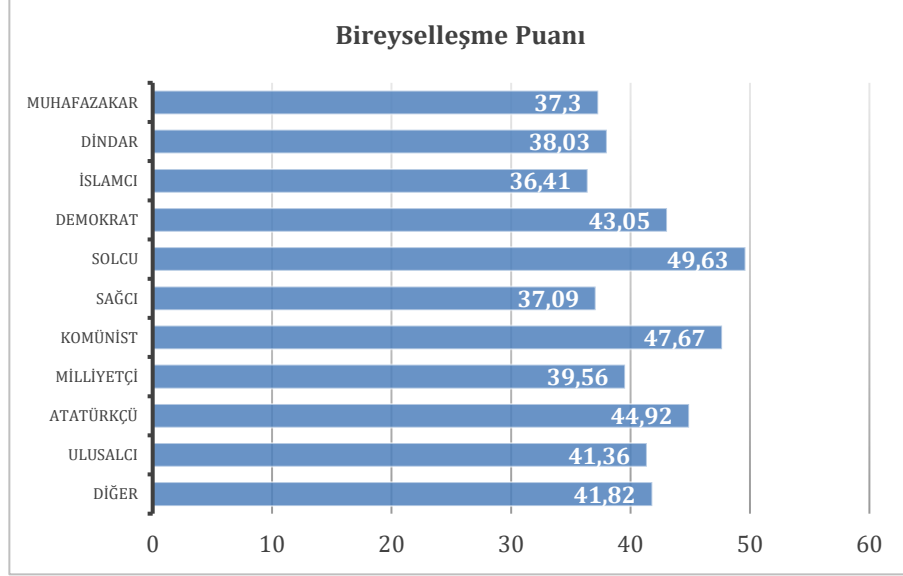
imam-hatip okulları, Kur'an-ı Kerim, dini cemaat ve medrese. Burada dini bilgiye erişimde modern yöntemlerin kullanılmasının benzer sonuçlar doğurduğu dikkat çekmektedir. Bir başka ifade ile dini bireyselleşme eğiliminin, din eğitiminin kaynağı din kültürü ve ahlak bilgisi dersi, basılı yayınlar, internet ve ilahiyat fakültesi olan bireylerde, dini bilgisini medrese ve dini cemaat gibi geleneksel yollarla elde eden bireylere göre yüksek olduğu görülmektedir. Bu da modern eğitimin geleneksel dindarlık biçimleri üzerinde azaltıcı bir etkiye sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir.

6. Siyasi Görüş/İdeoloji/Dünya Görüşüne Göre Dinin Bireyselleşmesi

Katılımcıların sahip oldukları siyasi görüşe göre aldıkları bireyselleşme puanlarının dağılımını gösteren grafik aşağıda yer almaktadır. Katılımcılar sahip oldukları siyasi görüşe göre gruplandırıldığında dinin bireyselleşmesi ölçeğinden aldıkları puan açısından ilk sırada kendilerini "Solcu" olarak tanımlayan grubun yer aldığı görülmektedir. Daha sonra sırasıyla "Komünist", "Atatürkçü", "Demokrat", "Diğer", "Ulusalçı", "Milliyetçi", "Dindar", "Muhafazakâr", "Sağcı" ve "İslamcı" grup gelmektedir. Bu da "Kendisini Atatürkçü, solcu, ulusalçı olarak tanımlayan katılımcıların dinin bireyselleşmesi puanları, kendisini dindar, muhafazakâr ve milliyetçi olarak tanımlayan katılımcılardan daha yüksektir." şeklindeki H₇ hipotezinin desteklendiğini göstermektedir. Bu bulgular modernite eğilimli dünya görüşüne sahip bireylerin geleneksel dünya görüşünü benimseyen bireylere

göre aracısız dindarlık biçimine daha fazla eğildiğini ortaya koymaktadır.

Grafik 4: Katılımcıların Siyasi Görüşlerine Göre Dinin Bireyselleşmesi Puanları

Sonuç

Dini bireyselleşme teorisinin, eski paradigmanın aksine, temel savını dini çöküş üzerine değil *görünmeyen din veya ait olmadan inanma* kuramlarında olduğu gibi dini olanın deneyimlenme biçiminin değiştiği fikri üzerine inşa ettiği ifade edilebilir. Buna göre modernleşme sürecinde genel manada bireyselleşen insanın dini deneyimleri de özelleşerek aracısız olarak yaşanır. Dolayısıyla geleneksel dini kurumların denetim ve etkisinden uzak dindarlıklar meydana gelebilir. Bu çerçevede tasarlanan mevcut çalışmada modernleşme sürecinde geleneksel dindarlığın İslami bir bağlamda kurumsal, cemaatsel ve örgütlü yapısının değişime uğrayıp uğramadığı ve dini otoritelerden özerk bir dinsellik biçiminin güçlenip güçlenmediğinin araştırılması amaçlanmıştır. Araştırma sonuçları incelendiğinde eğitim düzeyi, siyasi görüş/ideoloji/dünya görüşü, dini grup üyeliği ve geleneksel din eğitimi gibi değişkenlerin doğrudan dini bireyselleşmeye eğilimi etkilediği görülmektedir. Yani insanın kendini gerçekleştirmesini bireyselleşmesinde gören modern siyasi görüş ve ideolojilere mensup ve modern eğitimi yaşamın yegâne referansı olarak alan katılımcıların dinsellik deneyimine bakıldığında cemaatsel ve örgütlü yaşamı tavsiye eden yaşam tarzlarına nazaran bireyselleştiği söylenebilir. Örneğin kendisini komünist, solcu, Atatürkçü veya ulusalcı olarak nitelendiren katılımcıların kendini dindar, İslamcı muhafazakâr ve milliyetçi olarak gören katılımcılara göre dini

otoritelerden bağımsız bir dini yaşama daha fazla yöneldikleri görülmektedir. Yanı sıra temel dini bilgilerini modern eğitim sistemi veya internet vasıtasıyla elde eden katılımcıların bireyselleşme eğilimi, dini eğitimini medrese ve dini cemaatler gibi geleneksel yollardan edinen katılımcılara göre yüksek görünmektedir. Kısaca bu sonuç modernleşme sürecinin Türkiye’de geleneksel dindarlıktan farklı bir dindarlık olarak tanımlanan bireysel dindarlıklara eğilimi artırdığı şeklinde yorumlanabilir. Buradan hareketle, dini bireyselleşme teorisi kanaatimizce modernleşen toplumlardaki dini değişimi, bir başka deyişle modernleşme süreciyle birlikte bireyselleşen toplumların dini değişimini betimlemede fonksiyonel bir model gibi görünmektedir. Ezcümle mevcut ölçeğin farklı bağlamlarda çeşitli değişkenlerle kullanılmasının yanında hem nicel hem nitel yöntemler kullanılarak dini bireyselleşme eğiliminin betimlemesini sağlayacak daha kapsamlı ölçek ve modellerin geliştirilmesi gerektiği ifade edilebilir.

Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları:

Fikir: EŞA-BKA; **Kavramsallaştırma:** EŞA-BKA; **Literatür Taraması:** EŞA-BKA; **Veri Toplama:** EŞA-BKA; **Veri İşleme:** EŞA-BKA; **Analiz:** EŞA-BKA; **Yazma – orijinal taslak:** EŞA-BKA; **Yazma – inceleme ve düzenleme:** EŞA-BKA.

3. Etik Kurul İzni:

Bu çalışma için etik kurul izni, Bursa Teknik Üniversitesi Fen, Mühendislik ve Sosyal Bilimleri Araştırmaları Etik Kurulu’nun 23.09.2021 tarihli ve 2021-11 numaralı kararı ile alınmıştır.

4. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

KAYNAKÇA

AĞÇOBAN, S. (2022). *İslam ve Bireyselleşme*. Astana Yayınları.

- AHMEDİ, E. Ş. (2022). Yeni Çağ İnanışlarının Çeşitli Değişkenlerle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma: Bursa Örneği. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 26(1), Article 1. <https://doi.org/10.18505/cuid.1080308>
- AHMEDİ, E. Ş. (2023). *Varoluşsal Güvenlik ve Sekülerleşme: Modern Bir Teorinin Eleştirisi*. Nobel Yayıncılık.
- BATUR, B. (2020). Toplumsaldan Bireyselle: Modern Toplumda Dinin Görünümü. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), Article 3. <https://doi.org/10.47525/ulasbid.789464>
- BAUER, T. (2021). *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu? Antik Çağ'ın Mirası ve Doğu* (H. Y. Akçay, Çev.). Runik Kitap.
- BİLGİN, V. (2021). *Din ve Toplum Din Sosyolojisine Giriş* (2. bs). Beyan Yayınları.
- BOZKURT, R. (2022). Dinin Özelleşmesi. *Din Sosyolojisi Araştırmaları*, 2(2), Article 2.
- BURCKHARDT, J. (1937). *The Civilization Of The Renaissance In Italy*. The Phaidon Press.
- DAVIE, G. (1990). Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain? *Social Compass*, 37(4), 455-469. <https://doi.org/10.1177/003776890037004004>
- DAVIE, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*. Blackwell Publ.
- DAVIE, G. (2007). *The Sociology of Religion*. Sage Publications.
- GIDDENS, A. (1996). *The Consequences of Modernity*. Polity Press.
- GÜNERİGÖK, M. (2017). Geç Modern Çağda Dinsel Bireycilik ve Kimlik = Religious Individualism and Identity in The Late Modern Age. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 36, Article 36.
- HERVIEU-LÉGER, D. (2000). Individualism Religious and Modern: Continuities and Discontinuities. İçinde D. A. Lyon & M. Van Die (Ed.), *Rethinking Church, State, and Modernity* (ss. 52-65). University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442679306-toc>
- KANT, I. (2022). *Aydınlanma Nedir?* (M. B. Albayrak, Çev.). Albaraka Yayınları.
- KHAN, Mohd. A. (1987). Individualism: Origin and Evolution. *The Indian Journal of Political Science*, 48(1), 126-132.
- LINDSAY, A. D. (1935). Individualism. İçinde *Encyclopaedia of the Social Sciences* (C. 7, ss. 674-680). The Macmillan Company.

- LUCKMANN, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. The Macmillan Company.
- LUKES, S. (1971). The Meanings of "Individualism". *Journal of the History of Ideas*, 32(1), 45-66.
- LUKES, S. (1973). *Individualism*. Harper & Row Publishers.
- MCCLAY, W. M. (2001). Individualism and its Discontents. *The Virginia Quarterly Review*, 77(3), 391-405.
- MOULIN, L. (1955). On the Evolution of the Meaning of the Word Individualism. *International Social Science Bulletin*, 7(1).
- NİŞANCI, Z. (2023). *Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık*. International Institute of Islamic Thought & Mahya Yayıncılık.
- PAKER, K. O., & AKÇALI, S. İ. (2012). Dinin Bireyselleşmesi: Üniversite Gençliği ile bir Ölçek Çalışması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 11(4), 1440-1459.
- POLLACK, D. (2011). Introduction: Religious Change in Modern Societies- Perspectives Offered by the Sociology of Religion. İçinde Detlef Pollack & D. V. A. Olson (Ed.), *The Role of Religion in Modern Societies* (ss. 1-21). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203942239>
- POLLACK, D., & PICKEL, G. (2007). Religious individualization or secularization? Testing hypotheses of religious change – the case of Eastern and Western Germany. *The British Journal of Sociology*, 58(4), 603-632. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2007.00168.x>
- RAHMAN, F. (1966). The Status of the Individual in Islam. *Islamic Studies*, 5(4), 319-330.
- TABACHNICK, B. G., & FIDELL, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*. Pearson.
- TDK. (1998). İçinde *Birey* (1998. bs, C. 1, s. 308). Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- TURNER, B. S. (2005). Individualism. İçinde G. Ritzer (Ed.), *Encyclopedia of Social Theory* (C. 1, ss. 399-403). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781412952552>
- TURNER, B. S. (2006). Individualization Theory. İçinde *The Cambridge Dictionary of Sociology* (s. 284). Cambridge University Press.
- Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. (2014). Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı.
- URBINATI, N. (2015). *The Tyranny of the Moderns* (M. Thom, Çev.). Yale University Press.

- ÜNAL, M. S. (2011). *Dinsel Bireycilik*. Açılım Kitap.
- WEBER, M. (2013). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (2. bs). BilgeSu Yayıncılık.
- WILLIAMS, G. (2017). The Five Solas of the Reformation: Then and Now. *International Journal of Reformed Theology and Life*, 3(1), 13. <https://doi.org/10.35285/ucc3.1.2017.art1>
- WILLIAMS, R. (1985). *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford University Press.
- YILDIRIM, Y. (2016). Bir Kültürel Kriz ve Kritik Konusu Olarak Dini Bireycilik. *Tarih Okulu Dergisi*, 9(26), 569-594.

A QUANTITATIVE RESEARCH ON THE INDIVIDUALIZATION OF RELIGION

 Ekber Şah AHMEDİ^a

 Büşra KILIÇ AHMEDİ^b

Extended Abstract

The term individual, denoting "a unique entity that cannot be divided without losing its distinctive qualities," (TDK, 1998) is a Latin origin term. Until the 17th century, individual, translated literally as "indivisible," was used in the context of physics to represent the smallest indivisible matter, instead of the atom. From the 18th century onwards, the term individual began to be used in social sciences (Williams, 1985, pp. 161-165). Naturally, the meaning attributed to the individual in the sub-disciplines of social science varies. However, similar to how atoms constitute matter in the natural sciences, individuals are considered to constitute society in the social sciences (Lindsay, 1935, p. 677). Therefore, in the social scientific context, it can be argued that there is a general consensus that the individual is the smallest unit of society, similar to the atom in the natural sciences. Consequently, an individual can be defined as "an entity constituting human communities, carrying similar traits to other humans while also possessing distinctive features" (TDK, 1998). However, there is no consensus in the social sciences regarding the relationship of the individual to society. For example, in sociological thought, in addition to the Weberian perspective, which prioritizes the individual methodologically in this dichotomy, there is also the Durkheimian paradigm that prioritizes society, termed as sociologism. Individualism, as a philosophical doctrine, advocates for the priority and superiority of the individual over society and social institutions, especially in politics, economics, and religion. It implies shaping social institutions as a whole based on the individual's preferences and demands. Lukes, who notes that individualism is built on ideas such as the nobility, autonomy, privacy, and self-development of the individual, examines it in the

---

^a Asst. Prof., Bursa Technical University, ekber.ahmedi@btu.edu.tr

^b Asst. Prof., Bursa Uludağ University, ahmedibusra@gmail.com

context of politics, economics, religion, ethics, epistemology, and methodology. Lukes refers to different types of individualism, including political, economic, religious, ethical, epistemological, and methodological individualism (Lukes, 1973, pp. 79-124). Individualization, defined as the evolutionary process of individualism, sheds light on the trajectory where tradition loses its influence on the individual, and individual choice takes precedence, making individuals the authors of their own lives (Turner, 2006, p. 284). Religious individualism signifies a direct, unmediated spiritual experience between the individual and God. According to Lukes, "religious individualism may be defined as the view that the individual believer does not need intermediaries, that he has the primary responsibility for his own spiritual destiny, that he has the right and the duty to come to his own relationship with his God in his own way and by his own effort" (Lukes, 1973, p. 94). Religious individualization, on the other hand, is a sociological theory that asserts that, in the process of modernization, institutionalized religion weakens, giving rise to individualized forms of religiosity. According to this theory, modernization does not necessarily have an entirely secularizing effect; rather, it can lead to a transformation in the way religion is lived. Prominent representatives of this theory include Thomas Luckmann (1967) and Grace Davie (1994). According to these theorists, religion in modern societies has weakened at the institutional level and has become more individualized. In other words, the modern individual practices religion independently of traditional religious authorities. Therefore, according to proponents of the theory of religious individualization, it is more accurate to speak of a change and transformation in the mode of religious experience rather than the complete collapse of religion. The phenomenon of religious individualization, which has been discussed in the context of debates on modernization and secularization in the West, could offer insights into the form of religiosity of the contemporary modern individual. Therefore, it is crucial to examine religious individualization both qualitatively and quantitatively. In this regard, the current study, conducted with a quantitative design, applied the religious individualization scale developed by Paker and Akçalı to 403 participants over the age of 18 residing in Bursa. The main objective of the study is to discuss the applicability of the theory of religious individualization in a Muslim context by applying the theory frequently discussed in the West. It is noteworthy that much of the literature on religious individualization research and discussions primarily focus on the dynamics of Western societies, especially based on Christian culture. However, differences can be noted, both theologically and politically and

---

socio-culturally, between Muslim societies and Christian ones. Theologically, Islam, when compared in a general sense to Christianity, particularly Catholicism, can be said that it is more individual centered religion. Islam, in theological terms, allows for a form of religious devotion that is more text-centric, enabling the possibility of an individual religious devotion that is more text-dependent rather than directly unmediated. In Sunni tradition, theologically speaking, there is a foundation for an understanding of religion centered around the Quran and Sunnah. However, in Catholicism, the Pope is considered the earthly representative of God, deemed infallible, and a structure is in place that reinforces the authority of religious figures, such as the concept of Original Sin and the sacrament of confession. Therefore, even though religious individualism achieved through the Reform movements in Europe is theoretically and relatively present in the Muslim tradition¹. Besides, there are also some institutional structures in Islam, such as organized religious practices like the five daily prayers and obligatory congregational prayers like the Friday prayer, alongside traditional religious education institutions like madrasas. In other words, in Muslim societies, although not at the level of Catholic societies, there are organized religious structures that play a role in regulating and shaping religious life. In this context, what is meant by religious individualization in a Muslim context is the experienced religiosity that is free from the control and influence of institutionalized religious structures mentioned above, experienced in a way that is distinct from communal and organized religious practices. Within this framework, the present study aims to investigate whether the institutional, communal, and organized structure of traditional religiosity in Islamic tradition has undergone changes in the process of modernization and whether a form of autonomous religiosity independent of religious authorities has gained strength. In this context, when the research results are examined, variables such as educational level, political views, religious group membership, and traditional religious education are found to directly influence the inclination towards religious individualization. In other words, participants who identify themselves as communist, leftist, Kemalist, or ultra nationalist are observed to lean more towards an individualized religious life compared to those who identify themselves as devout, Islamist, conservative, and nationalist. Additionally, participants who acquire their basic religious knowledge through modern educational systems or the internet are found to have a higher inclination towards religious individualization compared to

---

¹ For a comparison of Muslim societies with medieval Europe, see: (Bauer, 2021); For discussions on individualization in Islam, see: (Rahman, 1966; Ağçoban, 2022).

---

those who acquire religious education through traditional methods such as madrasas and religious communities. In summary, these results can be interpreted as indicating that the process of modernization increases the tendency towards individualized forms of religiosity, described as different from traditional religiosity, in Türkiye. Therefore, the theory of religious individualization appears to be a functional model in describing religious change in societies that undergo modernization.

Keywords: Sociology of Religion, Modernization, Religious Change, Religious Individualization.

Peer-review: External, Independent.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Author Contributions:

Concept: EŞA-BKA; **Conceptualization:** EŞA-BKA; **Literature Search:** EŞA-BKA; **Data Collection:** EŞA-BKA; **Data Processing:** EŞA-BKA; **Analysis:** EŞA-BKA; **Writing – original draft:** EŞA-BKA; **Writing – review & editing:** EŞA-BKA.

3. Ethics approval:

Ethics Committee Approval for this study was obtained with the decision of Bursa Technical University Science, Engineering and Social Sciences Research Ethics Committee dated 9.23.2021 and numbered 2021-11.

4. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

5. Competing interests:

The authors declare no competing interests.

